

О. В. Ряшко

Львівський державний університет внутрішніх справ,
канд. юрид. наук., доц.,
доцент кафедри кримінального процесу

Л. О. Остапенко

Навчально-науковий інститут права та психології
Національного університету "Львівська політехніка",
канд. юрид. наук,
асист. кафедри цивільного права та процесу

ПРОБЛЕМИ ВІЙНИ І МИРУ У ФІЛОСОФІЇ КАНТА, ГЕГЕЛЯ, ФІХТЕ

© Ряшко О. В., Остапенко Л. О., 2016

Розглядаються проблеми війни і миру у німецькій класичній філософії, видатними представниками якої були І. Кант, Г. Гегель, І. Фіхте. Ці та інші мислителі у своїх теоретичних працях не тільки аналізували філософські проблеми суспільства, але значну увагу приділяли політиці, праву, моралі, а також сутності соціальних наслідків війни. Вони пропонували цікаві ідеї мирного співіснування людства. Філософсько-політичні, правові, соціальні концепції видатних німецьких мислителів не втратили своєї соціальної цінності, вони і у наш час вони є надзвичайно актуальними.

Ключові слова: держава, політика, мораль, війна, агресія, справедлива війна, мир, мирне співіснування.

Є. В. Ряшко, Л. А. Остапенко

ПРОБЛЕМЫ ВОЙНЫ И МИРА В ФИЛОСОФИИ КАНТА, ГЕГЕЛЯ, ФИХТЕ

Рассматриваются проблемы войны и мира в немецкой классической философии, видными представителями которой были И. Кант, Г. Гегель, И. Фихте. Эти и другие мыслители в своих теоретических трудах не только анализировали философские проблемы общества, но значительное внимание уделяли политике, праву, морали, а также сущности социальных последствий войны. Они предлагали интересные идеи мирного сосуществования человечества. Философско-политические, правовые, социальные концепции выдающихся немецких мыслителей не потеряли своей социальной ценности, они и в наше время являются чрезвычайно актуальными.

Ключевые слова: государство, политика, мораль, война, агрессия, справедливая война, мир, мирное сосуществование.

O. V. Ryashko, L. O. Ostapenko

PROBLEMS OF WAR AND PEACE IN THE PHILOSOPHY OF KANT, HEGEL, FICHTE

Discusses the problems of war and peace in German classical philosophy, prominent representatives of which were I. Kant, G. Hegel, I. Fichte. These and other thinkers in their

theoretical writings not only analyze philosophical problems of society, but paid considerable attention, politics, law, morality, and the nature of social effects of the war. They offered interesting ideas of peaceful coexistence of mankind. Philosophical, political, legal, social concepts of prominent German thinkers have not lost their social values and they are extremely important.

Key words: society, state, moral, war, aggression, just war, peace, peaceful, co-existence.

Постановка проблеми. Проблема війни і миру постійно знаходилась у центрі уваги мислителів усіх часів і народів. В історії людської цивілізації не існує зловідомішої проблеми, яка б так хвилювала кожну людину, як проблема війни. Так, наприклад, якщо у війнах в XVII ст. загинуло 3 млн осіб, у війнах в XVIII ст. – більше 5 млн осіб, у війнах XIX століття – 6 млн осіб, то під час Першої світової війни кількість вбитих досягла 10 млн осіб, а в Другій світовій війні – більше як 50 млн осіб [1, с. 106].

І у наш час існують збройні конфлікти, які можуть перерости у широкомасштабні бойові дії. Яскравим прикладом є військовий агресивний напад на Україну з боку Російської Федерації, що являє собою реальну загрозу національній безпеці, незалежності і суверенітету України.

Війна як соціально-політичне явище знаходилась у центрі уваги мислителів усіх часів і народів. Особливу роль в її аналізі відіграли праці видатних німецьких філософів І. Канта, Г. Гегеля, І. Фіхте, які і сьогодні є надзвичайно актуальними.

Стан дослідження. В історії філософської, політичної і правової думки видатні мислителі не могли обійти проблему війни і миру, особливо велику роль в аналізі цієї актуальної проблеми відіграла німецька класична філософія. Теоретико-філософська спадщина видатних представників німецької філософії була предметом аналізу багатьох зарубіжних та вітчизняних учених: філософсько-теоретичні праці І. Канта досліджували В. Асмус, А. Богомолів, М. Бур, А. Гулига, Д. Керимов, В. Лекторський, К. Люботин, І. Нарський, В. Нерсисянц, Т. Ойзерман, В. Шинкарук та ін.

Філософія І. Фіхте знаходилось у центрі уваги насамперед німецьких дослідників М. Бура, К. Фішера та ін. Проблеми війни і миру у творчості Г. Гегеля аналізував А. Піонтковський, фрагментно деякі аспекти розглядали В. Асмус, А. Гулига, В. Нерсисянц, Т. Ойзерман. Аналіз вітчизняної джерельної бази філософсько-правової проблематики свідчить про те, що багато важливих аспектів проблеми війни і миру не були досліджені ученими.

Мета дослідження. Аналіз філософсько-політичних, правових, етико-моральних концепцій війни і миру у творчості видатних теоретиків німецької класичної філософії І. Канта, І. Фіхте, Г. Гегеля.

Виклад основних положень. Проблеми війни і миру вже знаходились у центрі уваги античних мислителів, над цими проблемами замислювались Демокрит, Сократ, Платон, Арістотель, Цицерон та ін. Так, старогрецький філософ Геракліт говорив, що "...війна є батько всього, цар всього" [2, с. 107]. Суспільство, заявляв мислитель, в процесі свого розвитку та існування знаходиться постійно у боротьбі за своє існування. "Треба знати, – вказував Геракліт, – що війна є всезагальна, і все відбувається через боротьбу і за необхідності" [3, с. 48].

Над проблемою війни і миру замислювались не тільки філософи античності, але і середньовіччя, епохи Відродження й Новітнього часу. Серед видатних представників, які розглядали проблеми війни і миру, важливу роль відігравали ідеї Е. Роттердамського, Я. А. Коменського, Ж. Ж. Руссо та інших мислителів. Активним противником війни був Е. Роттердамський.

Так, у своєму творі "Скарги світу" (1515 р.) видатний гуманіст Е. Роттердамський (1469–1536) зазначав, що в результаті війни "все прекрасне і корисне знищується" [4, с. 40]. Він закликав усі народи і їх правителів до миру і мирного співіснування, акцентуючи увагу, що наш Спаситель Ісус Христос прийшов до людей, щоб "спастися, а не позбавити їх життя, щоб дати й укріпити мир

серед людей”. На відміну від своїх попередників, Е. Роттердамський звертається не тільки до правителів, але й до простих людей, закликаючи кожную людину боротися й захищати мир [4, с. 98].

Великий чеський педагог Я. А. Коменський (1643–1670), замислюючись над проблемою війни, вважав, що вона є антигуманним, антилюдським явищем, і потрібно боротися, щоб змінити жорстокість, яку несе війна гуманізму [5, с. 69].

В епоху Нового часу над проблемою війни і миру розмірковували видатні мислителі Західної Європи Ф. Бекон (1561–1626), Т. Гоббс (1588–1679), Дж. Локк (1632–1704), Б. Спіноза (1632–1677), Вольтер (1694–1778), Ж. Ж. Руссо (1712–1778).

Так, видатний англійський філософ Т. Гоббс у трактаті “Левіафан” (1651) стверджував, що хоча війна і відповідає природі людини, але вона в той самий час є згубною для неї. Замислюючись над проблемою війни та її соціальними наслідками, Т. Гоббс вважав, що та країна, її армії і полководці, які грабують інші народи, є “ужаснейшим чудовищем” [6, с. 271]. Серйозною хворобою держави англійський філософ вважав “невтомиму жадобу розширення своїх володінь” [7, с. 259].

Важливу роль в аналізі проблеми війни і миру відіграли праці родоначальника німецької класичної філософії Іммануїла Канта (1724–1804).

Варто зауважити, що на формування у Канта ідеї “Вічного миру” великий вплив мала праця Ж. Ж. Руссо (1712–1778) “Судження про вічний мир”, в якій французький мислитель виступав противником агресивних загарбницьких війн. Війна як соціально-політичне явище та шляхи досягнення вічного миру глибоко хвилювали німецького філософа І. Канта. Щоб не писав Кант про суспільство, його міркування неминуче закінчується питанням щодо усунення війни, зазначає А. Гулига [8, с. 7, 11].

Як оцінює війну німецький філософ? У трактаті “До вічного миру”, який був опублікований у 1795 році, Кант підкреслює, що: “Війна, по-перше, – зло; Вона здатна знищити варварськими спустошеннями... усі досягнуті успіхи культури [9, с. 17].

Війна лягає важким тягарем на плечі народу і її наслідки жахливі... вони призводять до “розорення кожної держави” [9, с. 20]. Розглядаючи взаємовідносини між державами, Кант заявляє: “Жодна держава не повинна шляхом насильства втручатися в політичне будівництво і управління інших держав. Мислитель вважає, що втручання сторонніх держав означає порушення прав незалежного народу. Ці ідеї німецького філософа у наш час є надзвичайно актуальними. Це передусім стосується України, яка зазнала агресивного нападу з боку Росії, що є фактичним втручанням в політико-державне будівництво і суверенітет України. Отже, Кант робить висновки, що “війна... і застосування засобів, які ведуть до неї, повинні бути безумовно заборонені” [9, с. 264]. Мислитель схиляється до думки, що добра організація держави здатна стримувати руйнівні ідеї інших держав. Щоб запобігти цьому, Кант закликає створити політико-правовий інститут “публічно-державної безпеки” [10, с. 18].

Кант вважає, що з ростом культури, народи, незалежно від їхньої мови і релігії та інших відмінностей, все більше будуть “прагнути жити у мирі” [9, с. 287].

Німецький мислитель виступає за проведення політики, спрямованої на встановлення мирного союзу між державами. “Вічний мир, – заявляє Кант, – який буде закріплений мирними договорами,... є не порожня ідея, а завдання, яке поступово буде реалізоване” [9, с. 308]. Великий філософ і гуманіст мріяв про те, щоб людство похоронило війни і стало жити у вічному мирі.

Філософсько-політичні, правові етико-моральні ідеї Канта мали великий вплив на формування світогляду Іогана Фіхте (1762–1814).

Німецький мислитель виступає активним противником війни, насильницького втручання в державне будівництво інших держав [11, с. 195]. Фіхте, як і Кант, вважав, що “Постійні армії з часом повинні повністю зникнути, оскільки вони постійно загрожують війною, а їх створення, збільшення і утримання часто самі по собі виявлялися причиною війн” [11, с. 194].

Фіхте твердо переконаний у тому, що “жодна держава не повинна насильницьким шляхом втручатися в питання правління і державного будівництва інших держав”.

“Держава, яка є несправедливою за своєю внутрішньою побудовою, неминуче прагне до грабежу сусідів” [11, с. 202].

Мислитель з великим ентузіазмом сприйняв велику Французьку революцію і з нетерпінням чекав зайняття усієї Німеччини французькими революційними військами. Зміна обстановки у Франції, перетворення революційних війн у загарбницькі не могли не вплинути на світогляд філософа. Фіхте – активний критик агресії з боку Франції – відкрито виступає за звільнення Німеччини. Варто при цьому зауважити, пише М. Бур, що Фіхте ніколи не був пруським казарменим “ура-патріотом” [12, с. 9].

Філософ був переконаний в тому, що вічний мир на землі може бути досягнений шляхом домовленостей між державами.

Війну Фіхте характеризував як суспільне явище, яке суперечить розуму. У рецензії на твір Канта “До вічного миру” він вважав кантівську ідею вічного миру такою, що “абсолютно реалізується, яка закладена в “сутності розуму”, й реалізацію якої розум вимагає беззастережно та обов’язково реалізувати на практиці. За мир, говорив Фіхте, потрібно боротися” [11, с. 100]. Причиною війн своєї епохи мислитель вважав політико-суспільні структури феодално-абсолютистських держав. Абсолютні монархії, говорив філософ, є джерелом “постійних війн, оскільки кожна необмежена монархія постійно прагне стати універсальною” [11, с. 101].

Як уникнути війни, – ставить питання Фіхте. І відповідає: Для цього потрібно створити “законну, що ґрунтується на праві, державу”, але треба пам’ятати, що мир повинен охоронятися зі зброєю в руках, і агресора обов’язково повинні силою змусити до дотримання миру [11, с. 101]. Війну мислитель поділяє на справедливу і несправедливу. Так, наприклад, війну 1813–1814 рр. проти Наполеона він вважав законною і справедливою.

Фіхте був противником агресивної політики і загарбницьких несправедливих війн. У кінці 1807 року, в період наполеонівської агресії проти Німеччини та інших європейських країн, Фіхте виступає з циклом лекцій під назвою “Промова до німецької нації”.

У своїх знаменитих “Промовах до німецької нації” Фіхте, – зазначає Т. Ойзерман, – проявляє себе як полум’яний борець за свободу і національну незалежність свого народу, які відіграли велику роль в боротьбі німецького народу проти агресивного вторгнення Наполеона [13, с. 18]. Фіхте сміливо дивився у майбутнє, покладаючи свої сподівання на прогресивний розвиток суспільства. Він був переконаний у могутності людського розуму і вважав, що розвиток науки, культури – це той магічний шлях, за якого кожний член суспільства зможе жити у мирі і безпеці [13, с. 46–47].

Істотний внесок в аналіз проблеми війни і миру зробив геніальний німецький філософ Г. В. Ф. Гегель (1770–1831). Всесвітньо-історична заслуга Гегеля полягає у тому, що він продовжував і розвивав ідеї своїх великих попередників: Канта, Фіхте, Шиллінга. Замислюючись над історією війн, Гегель доходить висновку, що основною причиною, яка їх породжує, є суперечність. Він підкреслював, що суперечність існує як в природі, так і в суспільстві, вона є джерелом всякого руху і розвитку. Раз існують держави, – робить висновок Гегель, – об’єктивно між ними існують суперечності, які призводять до конфліктів і війн. Мислитель, як відомо, не сформулював свого визначення війни, це зробив німецький військовий теоретик К. Клаузевіц: “...війна є просто продовженням політики іншими [насильницькими] засобами” [14, с. 282].

Що є причиною війни? Ці питання Гегель аналізує у багатьох своїх працях. Причиною війни, неодноразово підкреслював Гегель, є суперечності, які рухають світом. “Здоров’я держави, – зазначав він, – знаходиться не тільки в спокої мирного часу, скільки в русі війни” [15, с. 65].

Гегель переконався у тому, що ті держави і нації, які в мирний час не піклуються про свою безпеку і суверенітет, можуть стати легкою здобиччю агресора. Він з боєм констатує, що у війні з Наполеоном Німеччина “на досвіді переконаласть у тому, що вона більше не держава, вона втратила багато гарних земель, кілька мільйонів осіб; втрати, нанесені війною, будуть ще довго відчуватись і в мирний час, і ще багато держав Німеччини, окрім тих, які опинились під владою завойовників з їх законами і звичаями, втратять те, що для них найцінніше – свою незалежність як самостійні держави” [15, с. 66]. “Народи, на думку філософа, які не борються за свою державність і суверенітет, “підпадали під владу інших народів” [16, с. 360].

Гегель говорить про те, що якщо необхідно йти на жертви заради незалежності і суверенітету держави, у такій ситуації війна виступає важливим чинником збереження незалежності, і в цьому полягає її “моральний аспект” [16, с. 359]. Гегель добре розумів, що молох війни вимагає не тільки жертв, але й хоробрості. У чому полягає її сутність? На це питання філософ відповідає: “Істинна хоробрість культурних народів полягає у готовності жертвувати собою для держави” [16, с. 362].

Війну мислитель розглядає як важливий чинник збереження суверенітету держави, вона вимагає жертв і передусім високої організованості і дисципліни, “порядку і слухняності, і відмови від власного мислення і розмірковувань” [16, с. 363]. З іншого боку, у війні, яка є законною, справедливою, Гегель вимагає проявляти рішучість. І “хоча право на життя є св’ященним, – заявляє Гегель, – і все таки доводиться від нього відмовлятися, якщо цього вимагає держава від своїх громадян. Право держави – вище право окремої людини” [16, с. 394].

Отже, війна, на думку мислителя, є невід’ємним атрибутом суспільства і держави, і несе розруху, втрати цінностей і людських життів, не може бути усунена черезу діалектичні суперечності, що існують в суспільстві. “Оскільки держава справді існує, – заявляє Гегель, – вона повинна мати реальну можливість вести війну, і тому повинна мати все необхідне для цього” [16, с. 464]. Гегель є прихильником сильної держави, яка здатна захистити себе від агресії інших держав. “Вища честь для народу, – говорить мислитель, – полягає у тому, щоб створити державу і бути незалежним” [16, с. 479].

Народ, на думку Гегеля, повинен довести своє право на свободу і незалежність, а тому держава повинна піклуватися про себе” [16, с. 481]. Гегель заявляє, що справедливу війну держава може вести, захищаючи свою свободу і незалежність. Гегель вказує на те, що світова історія – це рух світового духу, і кожний народ є особливою сходиною до світового духу” [16, с. 82]. Що вища свідомість світового духу, то вищий соціально-культурний і економічний розвиток народу і держави. Отже, високий соціально-політичний, культурний і економічний рівень народів є свідченням того, що світовий дух досяг найвищих вершин у своєму розвитку.

Досконала держава, – заявляє Гегель, – є світ свободи. Отже, гарантією безпеки свободи народу і держави є збройні сили, тобто добре підготовлена, технічно і матеріально забезпечена армія.

Якщо держава наражається на небезпеку з боку агресора, то обов’язком усіх її громадян зі зброєю в руках захищати свою незалежність. Але для цього необхідна, на думку мислителя, постійна армія для захисту держави і суспільства.

Отже, видатні представники німецької класичної філософії І. Кант, І. Фіхте, Г. Гегель сформулювали багато цікавих ідей щодо сутності війни і миру та їх соціальних наслідків, які і в наш час не втратили своєї актуальності.

Висновок. Проблеми війни і миру були і є актуальними до нашого часу. Над ними замислювалися видатні філософи, починаючи з античності. В епоху пізнього середньовіччя і новітнього часу свій істотний внесок в аналіз проблеми війни і миру зробили Е. Роттердамський, Я. А. Коменський, Ж. Ж. Руссо, Т. Гоббс, Д. Локк, Б. Спіноза та інші мислителі.

Творчо продовжуючи ідеї античних середньовічних філософів і особливо мислителів новітнього часу, видатні представники німецької класичної філософії Кант, Фіхте, Гегель в нових історичних умовах дійшли висновку, що війна як соціально-політичне явище приносить не тільки розруху, втрату матеріальних і культурних цінностей, але й саме життя людини.

У своєму трактаті “До вічного миру” Кант вперше в історії політико-правової думки розглядає війну і мир як складні соціальні явища, що діалектично пов’язані між собою. Мислитель глибоко розкриває діалектичні взаємозв’язки політики, права і моралі щодо пізнання причин війни і встановлення миру між народами.

Видатний німецький мислитель формулює свою філософсько-політичну і правову концепцію вічного миру. Її прихильником виступає німецький мислитель Фіхте, який був активним противником агресивних загарбницьких війн і усіяко підтримував визвольні справедливі війни, які ведуть народи проти своїх поневолювачів. Видатний представник німецької класичної філософії Гегель, розвиваючи ідеї своїх попередників формулює своє бачення причин війни, він доходить висновку, що її причиною є об’єктивно існуючі суперечності між державами, оскільки вони притаманні суспільству, а війна є постійним супутником суспільства.

Мислитель особливу увагу звертає на те, що ті держави і нації, які в мирний час не піклуються про свою безпеку і суверенітет, можуть стати легкою здобиччю агресора, а тому їм потрібно піклуватись про свою безпеку, і обов’язком усіх громадян є зі зброєю в руках захищати свою незалежність. Ці ідеї Гегеля є особливо актуальними для нашої держави.

Особливу увагу Гегель звертає на дотримання міжнародного права під час війни. Він визнавав принцип міжнародного права дотримання кожною державою підписаних угод, які дають можливість уникнути конфліктів і війн.

Отже, проблеми війни і миру, сформульовані видатними представниками німецької класичної філософії Кантом, Фіхте і Гегелем, не втратили своєї актуальності і сьогодні, вони збагатили філософсько-політичну, правову та військово-теоретичну думку.

Цінність їх ідей полягає у тому, що в умовах російсько-української війни вони виступають важливим орієнтиром в проведенні зовнішньої і внутрішньої політики держави, спрямованої на мобілізацію усіх своїх сил в боротьбі з агресором, захисті національної безпеки, суверенітету і незалежності України.

1. *Энгельс и военная история / Ф. Энгельс.* – М.: Воениздат, 1972. – 275 с. 2. *Асмус В. Ф. История античной философии / В. Ф. Асмус.* – М.: Высш. шк., 1965. – 320 с. 3. *Статті і матеріали, присвячені Гараклітові.* – Львів: Вид-во Львівського держ. ун-ту імені Івана Франка, 1963. – 58 с. 4. *Роттердамский Э. Жалобы мира / Э. Роттердамский // Трактаты о вечном мире; предисл. Ф. В. Константинова; вводная статья и прим. И. С. Андреевой.* – М.: Соцэргиз, 1963. – С. 39–65. 5. *Коменский Я. А. Всеобщий совет об исправлении человеческих дел / Я. А. Коменский // Трактаты о вечном мире; предисл. Ф. В. Константинова; вводная статья и прим. И. С. Андреевой.* – М.: Соцэргиз, 1963. – С. 66–81. 6. *Гоббс Т. Сочинения: в 2 т. / Томас Гоббс / сост., ред., авт. примеч. В. В. Соколов; пер. с лат. и англ.* – М.: Мысль, 1991. – Т.2. – 731 с. 7. *Гоббс Т. Сочинения: в 2 т. / Т. Гоббс / пер. с лат. и англ.; сост.; ред. изд., авт. вступ. ст. и примеч. В. В. Соколов; – М.: Мысль, 1989. – Т.1. – 622 с. В. В. Соколов. – М.: Мысль, 1989. – Т. 1. – 622 с. 8. Гулыга А. В. Кант – теоретик мира. – М.: Московский рабочий, 1989. – 120 с. 9. *Иммануил Кант. К вечному миру / И. Кант. Сочинения: в 6-ти т.; под. общ. ред. В. Ф. Асмуса и др.* – М.: Мысль, 1996. – Т.6. – 743 с. 10. *Кант Иммануил. Идея всеобщей истории во всемирном – гражданском плане / И. Кант. Сочинения: в 6-ти т; под. общ. ред. В. Ф. Асмуса и др.* – М.: Мысль, 1996. – Т.6. – С.7–23. 11. *Фихте И. Г. К вечному миру. Философский проект Иммануила Канта 1796 / И. Г. Фихте // Трактаты о вечном мире; предисл. Ф. В. Константинова; вводная статья и прим. И. С. Андреевой.* – М.: Соцэргиз, 1963. – С. 193–202. 12. *Бур М. Фихте / М. Бур; пер. с нем. Я. Фогелера; общ. ред. и предисл. А. Гулыги.* – М.: Мысль, 1965. – 166 с. 13. *Ойзерман Т. И. Философия Фихте / Т. И. Ойзерман.* – М.: Знание, 1962. – 48 с. 14. *Большая Советская Энциклопедия: в 30-ти т. / гл. ред. А. М. Прохоров.* – М.: Советская Энциклопедия, 1971. – Т.5. – 640 с. 15. *Гегель. Политические произведения / Гегель.* – М.: Наука, 1978. – 438 с. 16. *Гегель Г. В. Ф. Философия права / Г. В. Ф. Гегель; пер. с нем.; ред. и сост. Д. А. Керимов и В. С. Нерсесянц.* – М.: Мысль, 1990. – 534 с.*

REFERENCES

1. *Engel's F. Engel's i voyennaya istoriya [Engels and military history],* Moscow, Voenizdat, 1972. 275 p. 2. *Asmus V. F. Istoriya antichnoy filosofii [History of ancient philosophy],* Moscow, Vyssh. shk., 1965. 320 p. 3. *Statti i materialy, privsyacheni Garaklitovi [Articles and materials on Haraklit],* Lviv, 1963. 58 p. 4. *Rotterdamskiy E. Zhaloby mira [Complaints world],* Traktaty o vechnom mire. Predisl. F. V. Konstantinova. Moscow, 1963. pp. 39–65. 5. *Komenskiy YA. A. Vseobshchiy sovet ob ispravlenii chelovecheskikh [Universal Council for the correction of human affairs],* Traktaty o vechnom mire. Predisl. F. V. Konstantinova. Vvodnaya stat'ya i prim. I. S. Andreyevoy. Moscow, 1963. pp. 66–81. 6. *Gobbs T. Sochineniya v 2 t. [Works in 2 volumes].* Moscow, Mysl, 1991. Vol. 2. 731 p. 7. *Gobbs T. Sochineniya v 2t [Works in 2 volumes].* Moscow, 1989. Vol. 1. 622 p. 8. *Gulyga A. V. Kant – teoretik mira [Kant - the theorist of the world],* Moscow, Moskovskiy rabochiy, 1989. 120 p. 9. *Immanuil Kant. K vechnomu miru [Perpetual Peace],* Moscow, Mysl, 1996. Vol. 6. 743 p. 10. *Kant Immanuil. Ideya vseobshchey istorii vo vseмирном – grazhdanskom plane [The idea of universal history in the world – the civil plan],* Moscow, Mysl. – 1996. – Vol. 6. – P. 7–23. 11. *Fikhte I. G. K vechnomu miru. Filosofskiy proyekt Immanuila Kanta 1796* Traktaty o vechnom mire [Perpetual Peace], Moscow, Sotsekgiz, 1963. pp. 193-202. 12. *Bur Manfred. Fikhte [Fichte],* Moscow, Mysl, 1965. 166 p. 13. *Oyzerman T. I. Filosofiya Fikhte [The philosophy of Fichte]* Moscow, Znaniye, 1962. 48 p. 14. *Bol'shaya Sovetskaya Entsiklopediya: v 30-ti t. [Encyclopedia: in 30 volumes],* 1971. Vol. 5. 640 p. 15. *Gegel. Politicheskiye proizvedeniya [Political works],* Moscow, Nauka, 1978. 438 p. 16. *Gegel G. V. F. Filosofiya prava [Philosophy of Law]* Moscow, Mysl, 1990. 534 p.